

Szükséglettelítés és élvezettelítés.

Írta: DÁNÉR ISTVÁN.

A szükséglettelítés törvénye a közgazdaságtanban általános tekintélynek örvend. Legteljesebb elismerésre természetesen a pszichológiai iskola tanításaiban talál, mely érték-elméletét a szükségletek fokozatos kielégülésének gondolatára építi, de nem vonják kétségbe a törvény uralmát azok az elméletek sem, melyek a pszichológiai iskola egyéb tanait, első sorban értékelméletét, bizalmatlansággal fogadják.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a szükséglettelítés törvénye GOSSEN-től származik.¹⁾ Ha azonban közelebbről vizsgáljuk GOSSEN tanait, arra a meggyőződésre jutunk, hogy GOSSEN »telítési« törvénye nem azonos azzal a formulával, mely mint »szükséglettelítési törvény« a mai közgazdaságtanban közkézen forog. A telítés törvénye ugyanis GOSSEN szövegezésében így hangzik: »Egy és ugyanannak az élvezetnek a nagysága, ha az élvezet megszakítás nélkül tart, állandóan csökken, míg végre beáll a telítettség.«²⁾ GOSSEN tehát az *élvezetek* fokozatos gyöngüléséről beszél, nem pedig a *szükséglet* kielégüléséről, mint az általános közgazdaságtani felfogás. Már pedig élvezet és szükséglet nem azonos fogalom.

Az »élvezet« elnevezés olyan fogalmat főd, melynek tartalmát az úgynevezett kellemes érzelemirányhoz tartozó

¹⁾ Die wichtigsten Grundgedanken der Grenznutzentheorie... sind zumeist von GOSSEN ... entwickelt worden. Dies gestehen die neueren Anhänger der Theorie selbst zu. (A. WAGNER: Grundlegung der politischen Ökonomie. 1892. 324. o.)

²⁾ HERMANN HEINRICH GOSSEN. Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs. Braunschweig, 1854. 4 oldal.

psychikai folyamatok töltik be.¹⁾ Ezzel szemben a szükséglet psychikai tartalmát az uralkodó közgazdaságtani felfogás szerint a kellemetlen érzelmi irányhoz tartozó folyamatok alkotják.²⁾ A két felfogás között az ellentét annál mélyebb, mert nem a bizonytalan terminológiából származik, ami a közgazdaságtanban nem is volna rendkívüli dolog³⁾ – hanem a közgazdaságtan pszichológiai hátterének homlokegyenest ellenkező felfogásán alapul. GOSSÉN a következőkben látja a gazdasági tevékenység rugóját: »Az ember élvezni akarja az életet és abban látja életcélját, hogy élvezeteit mentől magasabbra fokozza.«⁴⁾ Ezzel szemben az uralkodó közgazdaságtan felfogását WAGNER következőképp fejezi ki: »A ki nem elégített szükséglet kellemetlen, illetve fájdalomérzelmeket vált ki és éppen ezzel felkelti a kielégítés vágyát, azaz tevékenységre, munkára sarkal..,«⁵⁾

¹⁾ V. ö. VVUNDT: A lélektan alapvonalai. RÁCZ LAJOS fordítása. Budapest, 1898. 91. oldal.

²⁾ »Bedürfniss ist in der ursprünglichen Bedeutung des Wortes Empfindung eines bestimmten Alangels der einer Nichtbefriedigung in einem bestimmten Punkte, also eine besondere Art von Unlustgefi'M« ... (W. LEXIS: Bedürfnis, ez. cikk a Wörterbuch der Volkswirtschaftban. Jena, 1911. I. köt. 402. o.)

»Ezen hiányérzet, melynek oka az, hogy valamire szükségünk van, maga is szükségletnek nevezetik.« (FÖLDES B.: Társadalomgazdaságtan. 92. o.)

»Szükségletéről szólunk mindenekelőtt alanyi szempontból akkor, amidőn egy e névvel nevezendő érületről akarunk beszélni. Ezt pontosabban szükségletnek mondjuk. Az ember, mikor a hiányérzet benne működni kezd« . . . érez szükségletet. (NAVRATIL Á.: Közgazdaságtani és pénzügytani jegyzetek. 1906. 98. o.)

»Dieses Gefühl eines Mangels mit dem Streben ihn zu beseitigen, heisst Bedürfnis.« (Fr. B. W. HERMANN: Staatswirtschaftliche Untersuchungen 1870. 5. o.)

»Jene Gefühle unzureichender oder mangelnder Befriedigung . . . nennen wir Bedürfnisse. (J. LEHR: Grundbegriffe und Grundlagen der Volkswirtschaft. 1893. 81. o.)

»... un besoin, c'est le manque d'une chose avec le désir ou la nécessité de l'avoir.« (LEROY BEAULIEU-Traité théoretique et pratique de l'Economie politique 1896 103. o)

³⁾ »Malheureusement, les termes qui jouent le rôle de clefs de voûte à la science économique sont pr.'s dans des sens fort différents« (IVES GUYOT La Science économique 1887. 490.)

⁴⁾ H. H. GOSSÉN id. m. 1 oldal.

⁵⁾ A. WAGNER id. m. 76. oldal.

E nyilvánvaló ellentétet, mely GOSSEN »élvezet« fogalmát a közgazdaságtan »szükséglet« fogalmától elválasztja, a közgazdaságtan nem vette észre. Nem vették észre maguk a telítési törvény első alkalmazói sem, akik kifejezetten GOSSEN-nek tulajdonítják a szükséglettelítés gondolatát.⁴⁾

Tagadhatatlan, hogy azok a tünetnyek, melyek a telítési törvény formulázásánál GOSSEN szeme előtt lebegtek, sok tekintetben hasonlítanak a hiányérzelem megszűnésének lefolyásához. A tapasztalat bizonyítja, hogy a természeti világgal való érintkezés (.inger) egy és ugyanabban az idegben illetve idegkörnyékben nem vált ki állandóan ugyanolyan pszichikai hatást. E folyamat a pszichologia nyelvén így írható le: Ha az inger szünet nélküli behatása mellett az élvezet szünet nélkül folytatjuk, az élvezetérzelem mértéke mindig kisebb lesz, míg végre az idegben vagy idegkörnyékben érzelemmentes állapot jön létre. Ugyancsak a tapasztalat tanúsága szerint a természeti világgal való érintkezés (pl. táplálék felvétele) a hiányérzelemre is befolyással van és a szünet nélküli érintkezés itt is ugyanarra az eredményre vezet, hogy t. i. az, érzelem egyre gyöngül, míg végre az érdekelt szerv érzelemmentes (hiányérzelemmentes) állapotba jut. Ezt az állapotot szintén a »telítettség« szóval jelöli a közgazdaságtan.

E két hasonló lefolyású pszichikai tünetny – az alapul szolgáló ellentétes érzelmi irányoknak megfelelően – két homlokegyenest ellenkező fiziológiai folyamat eredménye, a minthogy maga az öröm és fájdalom ellentétes élettani működések kisugárzásai.

A fiziológia szerint az élvezetérzelem az érző idegekkel kellően felszerelt szervek (szövetek) foglalkoztatása útján keletkezik, addig a határig, amíg az illető szervnek (szöveteknek) elegendő energiakészlet áll rendelkezésére a foglalkoztatás közben elfogyasztott energiák pótlására. A készlet fogytával a szerv (szövetek) élvezet nyújtó képessége is hanyatlik, míg végre a készlet teljesen kimerül és a szerv több élvezet nyújtására nem képes. Ez a GOSSEN-féle élvezettelítés.

⁴⁾ »From this statement it is quite apparent that Gossen has completely anticipated me as regards the general principles and method of the theory of Economics« (W. ST. JEVONS The Theory of Political Economy. 1888. Preface XXXIV.)

V. ö. WAGNER fentebb idézett sorait. Id. m. 324. old.

A hiányérzelem (kellemetlen érzélem) viszont éppen a foglalkoztatás hiányából támad és abban a mértékben, csökken amint a szerv foglalkoztatásának feltételei növekednek. Ha az energia annyira felgyülemlik, hogy a szerv minden nehézség nélkül végezheti a maga funkcióit, a hiányérzelem (kellemetlen érzélem) is megszűnik. Ez a közkeletű közgazdaságtan »telítettsége.«¹⁾

A mint a futólagos vizsgálódásból kitetszik, a GOSSEN-féle »telítettség« és a közgazdaságtanban használt »telítettség« fogalmai két ellentétes irányú élettani folyamat végét jelentik. Hogy e mélyreható különbség dacára a közgazdaságtan egy lapon könyvelte el a két elméletet, talán onnan van, mert a határhaszon gondolata, melyet a közgazdaságtan a szükséglettelítési elmélet próbakövének szokott tekinteni, a telítés folyamatának mindkét felfogásával összeegyeztethető.

A határhaszon elmélet szerint az érték az a jelentőség, melyet a javaknak jólétünk szempontjából tulajdonítunk.²⁾ A jószág értéke ennek megfelelően az elérhető jólét fokához igazodik.³⁾ Az elérhető jólét azonban egyaránt származhatik a jószágnak abból a »hasznosságából«, hogy hiányérzelmeket megszüntet, valamint abból a »hasznosságból«, hogy élvezetérzelmeket kelt. Minthogy már most a szükségletkielégítés folyamán minden következő jószágnak, illetve jószág-

¹⁾ GRANT ALLEN: Physiological Aesthetics Chapter II. §. 2. 3.

»Pleasure is the concomitant of the healthy action of any or all of

the organs or members supplied with Offerent cenebro – spinal nerves to an extent not exceeding the ordinary powers of reparation possessed by the system . . . Massive Discomforts occur whenever in the whole or any part waste of tissue largely outruns repair; and this may happen alike from rapidity of waste or from insufficiency of repairing matter.«

²⁾ »Wert ist die Bedeutung, welche ein Gut- oder ein Güterkomplex für die Wohlfartzwecke eines Subjektes besitzt.« (E. V. BÖHM-BAWERK: Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwertes. – Conrads Jahrb. N. F. 13 E. 130.)

»Es ist somit der Wert die Bedeutung, welche konkrete Güter oder Güterquantitäten iür uns dadurch erlangen, dass wir in der Befriedigung unserer Bedürfnisse von der Verfügung über dieselben abhängig zu sein uns bewusst sind « (MENGER: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 1871. 780.)

³⁾ »... dann ist es auch klar, dass die Grösse des Wertes sich bestimmen muss nach der Grösse der Wohlfartzgewinnes ...« BÖHM-BAWERK i. m. 9. o.)

elemnek gyöngébb hiányérzelemmel kell megküzdnie – úgyszintén az élvezetet okozó érintkezés folyamán minden további érintkezés (inger) kevesebb élvezetet bír kiváltani – a jószág-nak akár a hiányérzelem, akár az élvezetérzelem szempont-jából csökkenő jelentőséget tulajdonítunk.

Külön-külön vizsgálva a jószág jelentőségének ezt a le-fokozódását, első pillanatra úgy tetszik, hogy az ellentétes elemek találkozása nemhogy ártana a határhaszonelmélet hite-lének, hanem még megerősíti a csökkenő hasznosság törvé-nyét. Az olyan közgazdaságtani elméletnek azonban, mely a jószágot egyszer élvezetkeltő, máskor hiányhárító hatásában vizsgálja, csupán elméleti jelentősége lehet. A valóságban a jószágoknak ez a kettős természete nem jelenik meg külön-külön, hanem mindig párhuzamosan. A gazdasági vizsgálódás körébe eső dolgok egyik legjellegzetesebb sajátága éppen az, hogy *bennök az élvezetkeltő és fájdalomhárító tulajdonság találkozik*. Innen van, hogy azok a tünemények, melyek pusztán a fájdalomérzés elhárítását célozzák (pl. orvoslás), vagy amelyek csupán az élvezetérzelemért vannak (pl. nem-zés), kívül esnek a gazdasági vizsgálódás határain.

A közgazdaságtan is mindig érezte, hogy a szükségletelmé-lete, mely a hiányérzelmeket tekinti a gazdasági élet rugójának, a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos pszichikai tünemé-nyek megmagyarázására elégtelen. Ezért az írók a szükség-let szónak lehető tág értelmet igyekeznek tulajdonítani ¹⁾ és a kellemes érzelmek közreműködését a gazdasági tevékenység irányításában bizonyos megszorításokkal gyakran el is ismerik.²⁾ Újabban pedig az utilitarius tanok hatása alatt a közgazda-ságtanban is gyökeret ver az a felfogás, hogy minden emberi cselekvésnek végső rugója a szervezetnek a fájdalomérzelmek elkerülésére és örömérzelmek megszerzésére irányuló törek-vése. ³⁾ Ennek megfelelően a szükséglet fogalma is tágul és

¹⁾ »Der Begriff des Mangels muss sehr weit gefasst werden.« (F. B. W. V. HERMANN id. m. 5. oldal.)

²⁾ »Die Befriedigung der Bedürfnisse ist dann mit Behagen, mit Lust-gefühlen verbunden Die Erfahrung in Bezug auf diese Lustgefühle bei der Befriedigung, das Vorschweben derselben in der Erinnerung wird auf den Befriedigungstrieb im bewusst handelnden Menschen anspornend ein und giebt demselben die Richtung seiner Bethätigung.« (A. WAGNER: id. m. 76. o.)

³⁾ »Pleasure and pain are undoubtedly the ultimate objects of the Calculus of Economics.« (ST. JEVONS: The Theory of Pol. Ec. 37. o.)

ma már nem ritka a szükségletnek olyan értelmezése, hogy nemcsak hiányérzelmi, hanem élvezetérzelmi elemeket is egyesít magában.¹⁾

A hiányérzelem és élvezetérzelem elválaszthatatlansága a szükséglet fogalmában bármely szükségletkielégítési folyamat beható vizsgálatánál szembetűnik. A táplálkozást a iegytipikusabb gazdasági szükségletet, a közgazdaságtan úgy fogja fel mint a hiányérzelem megszüntetésére irányuló élettani működést. Hogy a táplálkozásnak egyik feladata az éhség megszüntetése, nem szorul bizonyításra. De téves volna azt hinni, hogy ebben ki is merül a táplálkozásnak az érzelmekre gyakorolt kölcsönhatása, vagy amennyiben kellemes érzelmek játszanak közre, azok nem sui generis élvezetérzelmek.²⁾ Tudvalevő, hogy a táplálék még mielőtt a gyomorba jutna, tehát a hiányérzelemre befolyást gyakorolhatna, már a szájüregben igen sok kellemes érzelmet vált ki. Ezeket az érzelmeket a táplálék és nyálka keveredéséből előálló kémiai vegyületek keltik fel a száj üregben elhelyezett idegek révén. Minthogy a kémiai vegyületek a száj üregtől a gyomorig megtett újakban semmi változáson nem mennek keresztül, az idegvégződések pedig a garatnál nem érnek véget, hanem az egész emésztő csatornát elárasztják, semmi okunk sincsen feltételezni, hogy a táplálék a gyomorba jutva kellemes érzelmek felkeltésére képtelenné válna.

Hogy a táplálkozás nem csupán a hiányérzelem megszüntetéseért van, a mindennapi tapasztalás is bizonyítja. Ha csak az éhség megszüntetéseért keresnők az érintkezést a külvilággal, nem válogatnánk az ételekben, mert az éhséget

¹⁾ »Als Bedürfnis bezeichnen wir jede mit einer gewissen Regelmässigkeit und Dringlichkeit auftretende gewohnheitsmässige, aus unserem Seelen- und körprleben entspringende Notwendigkeit, durch irgend eine Berührung mit der Aussenwelt unsere Unlust zu bannen, unsere Lust zu mehren.« (G. SCHMOLLER: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre 1900. 23. o.) »Le besoin est le désir pour l'homme de se procurer des jouissances et d'éviter des efforts et des souffrances.« (I. GUYOT: La Science économique – 50. o.) »The desires, whose satisfaction is necessary to the avoidance of injury and pain .., we are accustomed to call »wants« or »needs«. (GEORGE: The science of Pol. Ec. 83. o.)

²⁾ »Die Nichtbefriedigung eines empfundenen Bedürfnisses ist immer mit einem Unlustgefühl verbunden, dagegen schliesst die Befriedigung keineswegs ein positives Lustgefühl ein.« (LEXIS; e. i. m. I. köt. 403 o.)

bármely étel megszüntetheti. Sőt ha pusztán a hiányérzelem megszüntetése volna a cél, még táplálékra sem volna szükség, mert az éhség bármely anyaggal – tehát emészthetetlen tárgyakkal is – megszüntethető.¹⁾

A táplálékban való válogatás csak azzal magyarázható meg, hogy a táplálkozással nem csak az éhséget akarjuk megszüntetni, hanem minél több élvezet szerzésére is törekszünk. Ennek köszönheti a konyhaművészet azt a raffinait fejlődést, melylyel minden időben találkozunk s ennek tulajdonítható az is, hogy az ember jóval több táplálékot fogyaszt, mint amennyi az éhség csillapításához, sőt amennyi a test anyagállományának fentartásához szükséges volna.²⁾

A physiologia, mely ebben a kérdésben döntő szóval bír, szintén nem igazolja a közgazdaságtan álláspontját. Az éhségérzelemnek a táplálkozásra gyakorolt befolyását a physiologia sem vonja kétségbe, viszont igen jelentős befolyást tulajdonít a táplálkozás megindítása és irányítása körül az élvezetérzelmeknek is, annyira, hogy egyes physiologusok a nemzés mellett a táplálkozást tekintik a legtöbb élvezet forrásának.³⁾

A táplálkozást kísérő érzelemhullámok tehát nem olyan egyszerű psychikai tünetények mint azt akár a hiányérzelemre alapított szükségletelmélet, akár GOSSEN »élvezet« elmélete elképzelte. A táplálkozás psychologiai kísérő jelenségei bonyolult érzelmi complexumot alkotnak, mely élvezetérzelmekből és fájdalom (hiány) érzelmekből van összetéve.

Ez érzelemcomplexum két főirányát egyenkint vizsgálva a következő eredményre jutunk.

A táplálkozás kezdetén kétségkívül a hiányérzelem játsza a főszerepet. Az éhség annyira uralkodik a szervezeteken, hogy az első falatok kellemes hatása alig jut szóhoz. Az éhség

¹⁾ »Hungerempfindung ist eine Empfindung einer Leere der Verdauungskanals, die bei Anfüllung der Magens seihst mit unverdaulichen Substanzen wieder verschwinden.« (F. SCHENK und A. GÜRBER, Leitfaden der Physiologie des Menschen. 1913. 242 o.)

²⁾ »So viel aber ist gewiss: eines dieser Momente ist die Wahrnehmung, welche in BENJAMIN FRANKLINS Worten niedergelegt ist, dass in Folge der Verfeinerung in der Zubereitung der Speisen der Mensch doppelt so viel ist als er zur Ernährung bedarf.« (COHN; Grundlegung der Nationalökonomie 1885-258 o.)

³⁾ V. ö. GRANT ALLEN idézett művét: Chapter II. §. 3.)

nyomasztó érzelme azonban már az első érintkezési actusok alatt hirtelen veszít erejéből és olyan fokra száll alá, hogy mellette az élvezet is éreztetni kezdi hatását. Ettől fogva a hiányérzelem fokozatosan gyöngül, az élvezeti érzélem pedig fokozatosan erősödik: Mint a gyöngülés, mint az erősödés közös okra, az emésztőcsatorna fokozatos telítésére vezethető vissza. Minthogy az éhséget az emésztőcsatorna kiürülése okozza,¹⁾ az éhség nagysága a kiürülés mérvétől függ. Minél előbbre jut a táplálkozás alatt a gyomor megtöltése, annál kisebb lesz az ok, mely az éhséget létre hozza, tehát kisebb lesz az éhségérzelem is. Az élvezet növekedése viszont onnan van, hogy az emésztőcsatorna megtelése folytán mind több és több idegvégződésre terjed ki a táplálás ingere, pedig az élvezet GRANT ALLEN szerint az izgalomba hozott idegek számával egyenes, az izgalom gyakoriságával fordított irányban áll.²⁾ Az éhségérzelem csökkenésének és az élvezeti érzélem emelkedésének határa is közös: az emésztőcsatorna telítettsége. Mihelyt az emésztőcsatorna megtelt, megszűnt az ok, mely az éhséget létrehozza. Az éhségérzelem tehát végleg megszűnik. Ugyanakkor azonban az élvezet is megszűnik tovább emelkedni, mert az emésztőcsatorna telítettségének a valamennyi ideg foglalkoztatása is megkezdődik, már pedig az előbb említett szabály értelmében minden további izgatás kisebb és kisebb élvezetet bír kiváltani.

GOSSSEN »kielégítési« tana a táplálkozásra alkalmazva ennél a pontnál jöhet tekintetbe. Csakhogy a táplálkozás folyamata ennél a pontnál le is zárul. Ami ezután megfigyelhető, az nem lehet irányadó a táplálkozás menetére, mert a szorosabban vett táplálkozás határán kívül esik. Tény, hogy a telítettség után az élvezet érzelmek csökkennek, azaz minden további táplálék elem kevesebb és kevesebb élvezetet vált ki. Rövidesen elkövetkezik azután az az állapot, melyet a határhason iskola is megfigyelt, hogy a táplálkozás folytatása nemhogy kívánatos volna, hanem a túltelítettség folytán kelle-

¹⁾ V. ö. SCHENK U. A. GÜRBER: Leitfaden der Physiologie d. Menschen fentebb idézett szavait. 242. o.

²⁾ »In short, the amount of Pleasure is probably in the direct ratio of the number of nerves fibres involved, and in the inverse ratio of the natural frequency of excitation« (GRANT ALLEN: Phis. Aesth. Chapter II. §. 3.)

metlen érzelmek kerekednek felül, melyek a táplálék felvételenek túlhajtása mellett intenzív kellemetlen érzelembé, undorba mehetnek át.¹⁾

Az élvezeti érzelemnek ez a hanyatlása azonban – ismételjük – csak az emésztőcsatorna megtelése után következik be. Mindaddig a táplálkozás *emelkedő élvezetet* nyújt a szervezetnek. A jóllakottság után következő érzelmeken hanyatlása időtartam tekintetében is oly *elenyésző* az emelkedő irányzat mellett, hogy az élvezetek lefokozása az *egész, kielégítés folyamatára nem lehet jellemző*

Ezek szerint a táplálkozást kísérő érzelmefolyamatokat két vonallal ábrázolhatjuk. Az egyik egy felülről lefelé hajló ferde vonal, mely kezdetben meredeken esik, majd menedékesen halad a 0 pont felé; ez volna a hiányérzelem (éhség) vonala. A másik, mely az élvezetérzelmeket ábrázolná, éppen ellenkező irányban halad, amennyiben a 0 pontnál indul ki és menedékesen halad felfelé a maximumig, mely az előbbi vonal 0 pontjával esik egy síkba. E második vonal itt nem szűnik meg, hanem irányt változtatva, meredeken lejt a 0 pont felé.

Az elmondottak alapján véve szemügyre a pszichológiai iskola szükséglettelítési elméletét és GOSSSEN élvezettelítési tanát, azt látjuk, hogy a két elmélet egy és ugyanannak a folyamatnak két phasisára vonatkozik. A szükséglettelítési törvény a szükséglet alapját képező éhségérzelem megfigyelésén épül fel, míg GOSSSEN az élvezetérzelmek csökkenő irányzatára alapítja telítési tanát.

Nyilvánvaló, hogy mind a két megfigyelés egyoldalú. A táplálkozási szükségletet meghatározó érzelmek között az élvezetérzelmek épp olyan jelentős szerepet játszanak, mint a hiányérzelmek, az egész folyamat érzelmirányát tehát nem a hiányérzelmek iránya, hanem a kettőnek eredője szabja meg. Sőt a táplálkozás utolsó szakában (amennyiben a telítettség fokán túlmenő érintkezést is a táplálkozás folyamatába

¹⁾ »Es ist ein ebenso bekannte als tief in der menschlichen Natur begründete Erfahrung, dass derselbe Genussakt, immer wiederholt, von einem gewissen Punkte an uns eine immer abnehmende Lust bereitet, bis diese endlich sogar in ihr Gegenteil, in Unlust und Ekel umschlägt.« (E. v. BÖHM BAWERK id. m. 24 o.)

számítjuk) a hiányérzelemnek egyáltalán nincs szava, úgy hogy itt a szükséglet irányát kizárólag az élvezetérzelmek adják meg.

Viszont épp oly elhibázott dolog a táplálkozás utolsó momentumára korlátozni a megfigyelést és a legutolsó érzelmek irányából állapítani meg az egész folyamat érzelmi irányát. Ez a megfigyelés nem csak a hiányérzelmeket hagyja teljesen számításán kívül, melyeknek szerepét pedig kicsinyelni nem lehet, hanem magát az élvezeti érzelmirányt is helytelenül állapítja meg, mikor nem veszi figyelembe a táplálkozás folyamatának első és kétségkívül tartósabb szakát, mikor pedig az élvezetérzelmek irányzata határozottan emelkedő.

Mindezekből következik, hogy azok a következtetések, melyeket a pszichologiai iskola akár a saját, akár a GOSSEN-féle telítési elméletre épített, a tényekben igazolásra nem találhatnak. Hogy a javaknak a szükséglettelítés egyes szakában különböző jelentőséget tulajdonítunk, kétségtelen. Ez az értékelés azonban nem olyan szabályok szerint megy végbe, a mint a határértékiskola gondolja. A javak jelentőségének megállapításánál ugyanis, amint láttuk, a javaknak hiánya megszüntető és élvezetszerző hasznossága egyaránt mérlegelés alá esik. Ha tehát meg van is bennünk a hajlandóság, hogy a hiányérzelem csökkenésével minden növedéknek kevesebb jelentőséget tulajdonítsunk, ezt a hajlandóságot ellensúlyozza az a növekvő jelentőség, melyet a jószágnak az élvezetérzelmek növekedése révén tulajdonítunk.